

RASMIY DISKURSDA BUYRUQ NUTQ AKTINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA LINGVOPRAGMATIK REALIZATSIYASI: MUSHTARAKLIK VA TAFOVUTLAR

Kuchkarova Maftuna Dilmurod qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20288131>

Annotatsiya. Mazkur tezisda ingliz va o‘zbek rasmiy muloqotida buyruq nutq aktining lingvopragmatik o‘xshash va farqli jihatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Buyruq nutq akti faqat grammatik imperativ shakl emas, balki illokutiv kuch, rasmiy maqom, institutsional vakolat, xushmuomalalik strategiyasi va perlokutiv natija bilan bog‘liq murakkab direktiv hodisa sifatida talqin etiladi. Tahlilda rasmiy matnlardagi modal, majhul, shaxssiz, bevosita va bilvosita konstruktsiyalar asosida buyruqning pragmatik vazifalari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *buyruq nutq akti, rasmiy diskurs, direktivlik, illokutiv kuch, pragmatik strategiya, ingliz tili, o‘zbek tili, pragmatik ekvivalentlik.*

Kirish

Zamonaviy pragmalingvistikada nutq birliklari grammatik shakl sifatida emas, balki real muloqotda ma’lum kommunikativ harakatni bajaruvchi birlik sifatida talqin qilinadi. Nutq aktlari nazariyasida direktiv aktlar so‘zlovchining adresatni muayyan harakatga undashiga qaratilgan illokutiv harakat sifatida izohlanadi¹. Shu jihatdan buyruq nutq akti rasmiy muloqotda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u topshiriq berish, tartibga solish, majburiyat yuklash, nazorat qilish va ijroni ta’minlash kabi institutsional vazifalarni bajaradi.

Ingliz va o‘zbek tillarida rasmiy buyruqning ifodalanishi umumiy direktiv maqsadga ega bo‘lsa-da, uning lingvistik realizatsiyasi bir xil emas. Ingliz tilida direktivlik ko‘pincha must, shall, should, be required to kabi modal birliklar, passiv konstruktsiyalar va xushmuomala so‘rov shakllari orqali yuzaga chiqadi. O‘zbek tilida esa buyruq-istak mayli, -sin shakli, majhul nisbat, shart-istak konstruksiyasi hamda shart, lozim, zarur, talab etiladi, so‘raymiz kabi modal-pragmatik vositalar faol qo‘llanadi. Bunday tafovutlar til tizimi bilan birga, rasmiylik darajasi, ijtimoiy maqom, hurmat, andisha va institutsional vakolat kabi omillar bilan belgilanadi.

Asosiy qism

Rasmiy muloqotda buyruq nutq aktining birinchi mushtarak jihati uning adresatga harakat yuklashidir. Har ikki tilda buyruqning kommunikativ markazida “adresat bajarishi kerak bo‘lgan harakat” turadi. Biroq bu harakat har doim ochiq imperativ shaklda ifodalanmaydi. Masalan, ingliz tilidagi *The application must be submitted before the deadline* jumlasida grammatik jihatdan xabar shakliga yaqin bo‘lsa-da, rasmiy vaziyatda majburiy harakatni bildiradi. O‘zbek tilidagi Ariza belgilangan muddatgacha taqdim etilishi shart shaklida ham shaxsiy buyruq emas, normativ majburiyat ifodalanadi. Demak, rasmiy diskursda buyruqning asosiy belgisi fe‘lning imperativ shakli emas, balki undagi illokutiv kuchdir².

Ikkinchi o‘xshash jihat - buyruqning rasmiy maqom va institutsional vakolatga tayanishidir. Ingliz rasmiy matnlarida *The committee shall review the proposal, Employees are required to follow safety rules* kabi konstruktsiyalar muayyan subyektga vakolat yoki majburiyat yuklaydi. O‘zbek

¹Austin J.L. *How to Do Things with Words*. - Oxford: Clarendon Press, 1962. - P. 94-108; Searle J.R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1969. - P. 22-42.

²Searle J.R. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1979. - P. 30-57.

rasmiy uslubida esa Komissiya taklifni ko‘rib chiqsin, Xodimlar xavfsizlik qoidalariga rioya etishi shart kabi birliklar shu vazifani bajaradi. Har ikki tilda buyruq shaxsiy xohishdan ko‘ra rasmiy norma, lavozimiy munosabat va boshqaruv vazifasi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi.

Farqli jihatlar, avvalo, grammatik va tipologik vositalarda namoyon bo‘ladi. Ingliz tili analitik qurilishga ega bo‘lgani uchun buyruqning rasmiy, yumshatilgan yoki qat‘iy ko‘rinishlari ko‘proq modal fe‘llar va sintaktik konstruktsiyalar orqali ifodalanadi: *You must complete the form, Could you complete the form?, The form should be completed.* O‘zbek tilida esa agglutinatív tizimga xos morfologik ko‘rsatkichlar, hurmat shakllari va majhul nisbat faol ishlaydi: *Shaklni to‘ldiring, Shaklni to‘ldirib bersangiz, Shakl to‘ldirilsin, Shakl to‘ldirilishi lozim.* Shunday qilib, ingliz tilida buyruqning pragmatik darajalanishi ko‘proq modal-sintaktik vositalar orqali, o‘zbek tilida esa morfologik-modal va rasmiy-uslubiy formulalar orqali amalga oshadi.

Rasmiy buyruqning yana bir muhim jihati - xushmuomalalik va kommunikativ bosimni boshqarishdir. Brown va Levinson nazariyasiga ko‘ra, direktiv nutq aktlari adresatning erkin harakat maydoniga ta‘sir qilgani sababli “face-threatening act” sifatida qaraladi³. Shu bois ingliz tilida *Could you..., Would you please..., We would appreciate it if...* kabi yumshatuvchi vositalar ishlatiladi. O‘zbek tilida esa iltimos, so‘raymiz, imkon bo‘lsa, -sangiz, maqsadga muvofiq kabi birliklar buyruqni yumshatadi. Masalan, *We would appreciate your prompt response* shakli o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z emas, Tez fursatda javob yo‘llashingizni so‘raymiz tarzida berilganda rasmiy ohang va pragmatik maqsad saqlanadi.

O‘zbek rasmiy muloqotida majhul va shaxssiz shakllarning faolligi alohida e‘tiborga loyiq. Masala ko‘rib chiqilsin, Ijrosi ta‘minlansin, Zarur choralar ko‘rilsin kabi shakllarda bajaruvchi shaxs ikkinchi planga o‘tadi, bajarilishi lozim bo‘lgan harakat esa markazga chiqadi. Ingliz tilida bunga *The matter should be reviewed, Implementation must be ensured, Necessary measures shall be taken* kabi passiv-modal konstruktsiyalar mos keladi. Bunday shakllar rasmiy muloqotda buyruqni shaxsiy talabdan institutsional vazifaga aylantiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek rasmiy diskursida buyruq nutq aktining pragmatik strategiyalari besh asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: qat‘iylashtirish, yumshatish, shaxssizlashtirish, institutsionallashtirish va pragmatik ekvivalentlashtirish. Qat‘iylashtirish strategiyasida *must, shall, shart, majbur, talab* etiladi kabi vositalar ijro majburiyatini kuchaytiradi. Yumshatish strategiyasida *could you, would you, iltimos, so‘raymiz, -sangiz* kabi vositalar kommunikativ bosimni kamaytiradi. Shaxssizlashtirish va institutsionallashtirish strategiyalarida esa buyruq muayyan shaxs nomidan emas, balki rasmiy tizim, vakolat yoki norma nomidan beriladi. Pragmatik ekvivalentlashtirish strategiyasi tarjimada ayniqsa muhim bo‘lib, grammatik shaklni emas, balki illokutiv kuch va rasmiy ohangni saqlashga qaratiladi⁴.

Rasmiy buyruq nutq aktining qiyosiy tahlili quyidagi mezonlar asosida umumlashiriladi:

Mezon	Ingliz rasmiy diskursi	O‘zbek rasmiy diskursi	Lingvopragmatik xulosa
Qat‘iylik	<i>must, shall, required</i>	<i>shart, lozim, talab etiladi</i>	Majburiylik maxsus modal birliklar bilan

³Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987. - P. 61-84.

⁴Leech G.N. Principles of Pragmatics. - London; New York: Longman, 1983. - P. 104-137; Samigova X.B. Dictionary of Speech Formulas in English and Uzbek. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. - B. 15-42.

			kuchayadi.
Yumshatish	could you, would you, please	iltimos, so‘raymiz, - sangiz	Direktivlik saqlanadi, kommunikativ bosim kamayadi.
Shaxssizlashtirish	must be reviewed, should be taken	ko‘rib chiqilsin, choralar ko‘rilsin	Harakat markazga chiqadi, bajaruvchi ikkinchi planga o‘tadi.
Tarjima mezonlari	pragmatic force, politeness level	illokutiv kuch, rasmiy ohang	So‘zma-so‘zlik emas, pragmatik ekvivalentlik ustuvor bo‘ladi.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillarida rasmiy buyruq nutq aktining lingvopragmatik tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda buyruq adresatni muayyan harakatga undash, majburiyat yaratish, ijroni yo‘naltirish va nazorat qilish vazifalarini bajaradi. O‘xshashlik uning umumiy direktiv maqsadi va institutsional vazifasida ko‘rinsa, farq lingvistik realizatsiya vositalarida namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida modal fe‘llar, passiv konstruksiyalar va xushmuomala so‘rov shakllari ustuvor bo‘lsa, o‘zbek tilida buyruq-istak mayli, majhul nisbat, hurmat shakllari, zarurat bildiruvchi modal birliklar va rasmiy formulalar faol qo‘llanadi. Shu sababli rasmiy buyruq nutq aktini tahlil qilishda grammatik shakl, illokutiv kuch, kommunikativ vaziyat, ijtimoiy maqom, rasmiylik darajasi va perlokutiv natija birgalikda hisobga olinishi lozim.

References:

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. - Oxford: Clarendon Press, 1962. - 166 p.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 1969. - 203 p.
3. Searle J.R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. - Cambridge: Cambridge University Press, 1979. - 187 p.
4. Leech G.N. Principles of Pragmatics. - London; New York: Longman, 1983. - 250 p.
5. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987. - 345 p.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. - 300 b.
7. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. - Toshkent: Akademnashr, 2013. - 176 b.
8. Omonov Q.Sh. Turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili: filol. fan. dokt. diss. avtoref. - Toshkent, 2016. - 76 b.
9. Samigova X.B. Dictionary of Speech Formulas in English and Uzbek. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. - 136 b.